

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ В УКРАЇНІ В 1914–1991 РОКАХ

DEVELOPMENT OF THE STATE LANGUAGE INSTITUTE IN UKRAINE IN 1914-1991

Рябченко Т.О., к.ю.н.,
старший викладач кафедри конституційного права,
теорії та історії держави і права
Сумський державний університет

Мурач Д.В., студент I курсу
Навчально-науковий інститут права
Сумського державного університету

У статті з'ясовано особливості розвитку конституційно-правового інституту державної мови в Україні в 1914–1991 роках. Основна частина дослідження присвячена аналізу закономірностей функціонування розгляданого інституту, передумов сучасного етапу його розвитку, а отже узагальненню чинників, що обумовили становлення та остаточне закріплення на законодавчому рівні статусу державної мови в контексті творення національної мови народу України, утвердження української політичної нації. У межах роботи значну увагу приділено характеристиці етапів генезису інституту державної мови починаючи з 1914 року і до початку 90-х років ХХ століття.

Виокремлення періоду генезису інституту державної мови, який охоплює 1914–1991 роки, зумовлено ідеологічною особливістю епохи того часу, що спричинена приходом до влади більшовиків та запровадженням комуністичного механізму як основної політичної ідеології Радянського Союзу. Автори статті акцентують увагу на умовах, які сприяли формуванню нормативних положень у царині мовної політики на території України. Предметом вивчення є чинне в досліджуваній період на території України законодавство, що регламентувало мовні відносини, а отже утвердження державної мови як правового інституту. Пропонується врахування певних особливостей правової системи, характерних щодо конкретного історичного періоду розвитку України. Такий підхід, на думку авторів, є доцільним, адже дозволяє виділити основні етапи розвитку державної мови як інституту конституційного права та здійснити критичний аналіз нормативних механізмів функціонування цього інституту в зазначений період. Хронологічні межі виділених авторами етапів визначені тогочасним політико-правовим становищем в Україні й станом нормативного забезпечення функціонування державної мови. З'ясовано передумови формування і особливості реалізації державної мовної політики. Зроблено висновок, що функціонування інституту державної мови дозволяє визначити основні напрями системного впливу конституційного права на мовні відносини, що є предметом цієї галузі права, характеризує взаємозв'язок соціальної та нормативної складових відповідних відносин.

Ключові слова: конституційно-правовий інститут, інститут державної мови, українська мова, етапи розвитку державної мови.

The article determines the features of the development of constitutional and legal Institute of the state language in Ukraine in 1914–1991. The main part of the study devoted to analysis of regularities of functioning of the considered Institute the requirements of the present stage of its development, and consequently, the synthesis of the factors that led to the formation and the final consolidation at the legislative level the status of state language in the context of the establishment of the national language of the people, the approval of the Ukrainian political nation. In this article, considerable attention is paid to the characterization of the stages of the Genesis of Institute of the state language, starting from 1914 until the early 90-ies of XX century.

The allocation period of the Genesis of Institute of the state language, which covers 1914–1991 years, driven by ideological feature of the era of that time, caused by the coming to power of the Bolsheviks and the Communist introduction of the mechanism as the main political ideology of the Soviet Union. The author of the article focuses on the conditions that contributed to the formation of regulations in the field of language policy on the territory of Ukraine. The object of study is applicable in the study period on the territory of Ukraine legislation regulating language relations and, therefore, the adoption of the state language as a legal institution. It is proposed the specific characteristics of the legal system, characterized by a relatively specific historical period of development of Ukraine. This approach, according to the author, is useful because it allows you to identify the main stages of development of the state language as an institution of constitutional law and to carry out a critical analysis of the regulatory mechanisms of functioning of this institution in the period. The chronological boundaries of the author of the stages due to the then political and legal situation in Ukraine, as well as the normative functioning of the state language. Clarified preconditions of formation and features of realization of state language policy. It is concluded that the functioning of the Institute of public language allows to define the main systemic effect of constitutional law on the linguistic relations that is the subject of this branch of law, characterizes the relationship of social and normative components of the respective relations.

Key words: constitutional legal Institute, Institute of the state language, Ukrainian language, stages of development of the state language.

Постановка проблеми. Систему норм конституційного права, які є складовими компонентами нормативно-правового механізму конституційного регулювання мовних відносин, об'єднує інститут державної мови. Зауважимо, що під державною мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування в публічних сферах суспільного життя. Державною мовою, за визначенням Є. Ткаченка, є національна мова титульного етносу в багатонаціональній державі, яку проголошено державною в конституції або законі, що характеризується особливою сферою застосування (діяльність державних органів, судочинство, військова справа, правоохоронна діяльність і так далі) і потребує від держави вжиття комплексу заходів із забезпечення її функціонування. Елементами структури інституту державної мови дослідник називає приписи щодо державної мови; приписи щодо мов національних меншин і мовні права етнічних груп; принципи мовної політики; юридичну відповідальність за порушення вимог мовного законодавства [1, с. 5; 1, с. 8].

Українська мова є одним із ключових чинників національної самобутності нашого народу, зміцнення державної єдності України, тому першочерговим завданням нині є належне законодавче та реальне утвердження її статусу як єдиної державної мови, удосконалення порядку застосування української мови в публічних сферах суспільного життя, розроблення цілісної стратегії мовного будівництва. Зазначене актуалізує питання відповідності вимогам сьогодення стану урегульованості мовних відносин, що потребує водночас і з'ясування особливостей становлення інституту державної мови в контексті історичного розвитку України.

Стан наукової розробки. Відзначимо важливість впливу на формування методології дослідження основних періодів генезису інституту державної мови в Україні праць таких учених, як В. Заболоцький, Д. Грицяк, О. Куць, І. Огієнко, Є. Ткаченко, Ж. Шевчук, В. Шевченко та інших. Проблеми інститутів конституційного права в контексті досліджень, присвячених системі конституційного

права України, розроблялися В. Мелашенком, О. Носенком, В. Погорілком, В. Федоренком та іншими українськими правознавцями. Водночас існує нагальна потреба в комплексному вивченні інституту державної мови в Україні, проблемних питань, пов'язаних з реалізацією державної мовної політики.

Метою статті є виокремлення основних етапів розвитку інституту державної мови в Україні в 1914–1991 роках, з'ясування особливостей регулювання функціонування української мови як державної в межах розглядуваних етапів.

Виклад основного матеріалу. Протягом 70 років (період розвитку радянської системи інститутів конституційного права) українська мова «де-юре» вважалася головною місцевою мовою в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (далі – УРСР). Проте на практиці українська мова мала конкурувати з російською, яку політика радянського керівництва поставила у привілейоване становище.

Доцільно здійснити періодизацію мовної політики в Україні за радянської доби наступним чином:

- 1) 1917–1923 роки – русифікація – вплив на мовні відносини політики Російської імперії;
- 2) 1923–1933 роки – українізація – політика терпимості;
- 3) 1933–1957 роки – зросійщення – етап переслідування;
- 4) 1954–1962 роки – Хрущовська «відлига»;
- 5) 1963–1972 роки – Шелестівський етап помірного поступу;
- 6) 1973–1989 роки – Щербицький «застій» – етап послідовного пригнічення;
- 7) 1990–1991 роки – Горбачовська «перебудова».

Охарактеризуємо виокремлені етапи генезису інституту державної мови, що відображають якісні зміни та об'єктивізацію зазначеного інституту в чинному на той час конституційному законодавстві.

У період Першої світової війни суспільно-політичний статус української мови зазнавав всебічної протидії з боку агресорів, що ставили своїм завданням загарбання українських земель. Українську мову було заборонено вживати в громадському житті. Українські інституції і періодичні видання (окрім москвофільських) були закриті. Видатних діячів, а серед них і митрополита Андрія Шептицького, було депортовано. Важливий вплив на розвиток української мови мала така подія воєнного часу, як створення в Австрії військової частини Українських січових стрільців у серпні 1914 року. Йшлося про можливість відновити й усталити українську військову термінологію і фразеологію після півторастолітньої перерви.

Водночас звернемо увагу на стан правового регулювання мовних відносин на території Західно-Української Народної Республіки (далі – ЗУНР). Поразка Австро-Угорщини в Першій світовій війні зумовила те, що австро-угорський імператор Карл I 18 жовтня 1918 року видав маніфест про перетворення держави в багатонаціональну федерацію. 19 жовтня цього ж року у Львові було обрано Українську Національну Раду, головою якої став Є. Петрушевич. Цей орган проголосив, що Галичина, Північна Буковина і Закарпаття, які становлять одноцільну українську територію, заносяться у Конституцію як Українська держава в складі Австрійської монархії [2, с. 262–263].

Законодавство Австро-Угорщини містило поняття «державна мова» та «крайова мова». Їх зміст був подібним, але відмінністю слугувало те, що державна мова (австрійська й угорська) використовувалась у відносинах з органами центральної влади, а крайова – з органами місцевого управління певного краю, на які поділялась імперія. Відповідно до статті 19 Конституції Австро-Угорщини 1867 року «всі народи держави рівноправні, й кожен народ має право берегти та розвивати свою національ-

ність і мову. Держава визнає рівноправність всіх вживаних у краї мов у школі, уряді та приватному житті». Це демократичне конституційне положення мало здебільшого декларативний характер. 5 червня 1869 року найвищою спільною постановою кількох австрійських міністерств крайовою мовою для Галичини було визначено польську мову [3, с. 33–34].

З огляду на зазначене можна стверджувати, що статус інституту державної мови не відповідав інтересам ЗУНР. Водночас у сфері правового регулювання мовних відносин протягом деякого часу існував певний законодавчий вакуум [4].

15 лютого 1919 року Українська Національна Рада прийняла законодавчий акт «Про уживання української мови у внутрішнім і зовнішнім урядуванні державних властей і урядів, публічних інституцій і державних підприємств на Західній області УНР» (далі – Закон про мову). У § 1 цього акту було передбачено, що «державною мовою на Західній області УНР є мова українська». Встановлювалася норма, згідно з якою використання української мови в державних органах визнавалося обов'язковим. ЗУНР була багатонаціональною державою, а отже визначення статусу української мови як державної стало значущою подією. За змістом § 4 Закону про мову цей акт набирав чинності з моменту опублікування (оповіщення) [5, с. 105–106].

Після затвердження державного статусу української мови розпочалося формування законодавчих механізмів конкретизації особливостей її застосування в діяльності адміністративного апарату ЗУНР. 18 березня 1919 року Державне секретарство внутрішніх справ видало «Розпорядження для урядовців у державній адміністративній службі», де містився перелік спеціальних вимог щодо державних службовців. Зокрема передбачалося, що до служби в державних органах можуть бути допущені тільки громадяни держави «бездоганної поведінки, що володіють вповні українською мовою в слові і письмі і не переступили сорокового року життя». Навіть канцелярські працівники були зобов'язані «знати признані в державі мови; поправно читати і писати, знати канцелярську маніпуляцію». У цьому контексті доречно згадати, що на телеграфі було введено українську мову й азбуку [6, с. 242–259].

Водночас ЗУНР закріпила гарантії щодо вільного використання інших мов. Так, на підставі § 3 Закону про мову національним меншинам (полякам, євреям і німцям) надавалась можливість вільного вживання рідної мови в усній та письмовій формі при спілкуванні з державними органами і громадськими організаціями. Очевидно, що політика захисту урядом природних прав людини, зокрема права на рідну мову, знаходила підтримку в середовищі національних меншин і сприяла стабілізації суспільного життя [7, с. 109].

Національним меншинам ЗУНР гарантувалось право не тільки вільно користуватись рідними мовами, мати свої школи, бібліотеки, видавати періодичні видання тощо (це було передбачено «Тимчасовим основним законом» та іншими нормативно-правовими актами ЗУНР), але й надавалась можливість користуватись рідними мовами в офіційних відносинах з органами влади. Зберігала чинність і постановова Державного секретаріату, в якій зазначалося, що всі закони, урядові акти, інші правові документи загальнодержавного значення необхідно публікувати чотирма мовами – українською, польською, єврейською і німецькою. Наголосимо, що поза увагою української влади не залишилися і питання освіти та культури. Насамперед, вимагала демократизації і українізації шкільна система. Цікаво, що в перші дні існування ЗУНР цю справу розпочало саме населення держави. Далі її продовжила державна влада. У кожному населеному пункті були відкриті українські народні (початкові) школи [4].

Не можна не погодитися з позицією С. Шульженко, яка стверджувала, що відродження Української державності

в 1917 році зумовило розвиток національної культури, а отже й мови. Одночасно зі створенням УНР українська мова набула статусу державної, що стало поштовхом для розвитку української преси, видавництва книжок українською мовою. За умови надання українській мові державного статусу, невідкладного вирішення потребували такі мовні питання, як застосування української мови в роботі органів влади та управління (широка українізація), розвиток освіти українською мовою (українізація освіти), впровадження української мови у сферу культури (видання періодики та книжок державною мовою, театрального та кіномистецтва тощо), унормування мови (видозміна правопису та нормативно-стилістичної сфери), створення національних терміносистем, розгортання мовознавчих досліджень [8].

Русифікація (пригнічення української мови в усіх сферах суспільного життя), яка зумовлена приходом до влади більшовиків та анти-українським вектором їх владної верхівки, характеризується відкритою дискримінацією всього українського в контексті розвитку державної мови як інституту конституційного права.

Від початку існування УНР статус державної мови на території України постійно змінювався. Більшовики намагалися унормувати на законодавчому рівні російську мову, обґрунтовуючи таким чином гасло щодо російської мови як мови всього Радянського народу. Проте Українська Центральна Рада (далі – УЦР) вела активну політику, спрямовану на відстоювання національної гідності. 20 листопада 1917 року УЦР постановила в Третью Універсалі наступне: «<...> в УНР має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторкності особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами» [9]. Зазначене свідчить про спробу нормативної регламентації функціонування «корінних», включно українську, мов у всіх сферах суспільного життя. Отже, можна стверджувати, що на території України офіційної державної мови не було, але на звичайному рівні такою мовою вважалася українська, а також мови національних меншин.

У Конституції УНР від 29 квітня 1918 року наголошувалося: «Націям України Українська Народня Республіка дає право на впорядкування своїх культурних прав у національних союзах. <...> Громадянин УНР і ніхто інший на території не може бути обмежений в правах слова, друку, сумління, організації, страйку, поскільки він не переступає при тім постанов карного права» [10]. Очевидно, передбачалося функціонування мов «населюючих територію УНР націй» у сферах публічного життя на всій її території.

Встановлення радянської влади відновило панівне становище росіян в Україні, що проявилось, зокрема, в пануванні російської мови. Російською мовою велось діловодство партійних і державних установ; нею ж друкувалася більшість офіційних органів преси, декретів тощо.

Важливу роль у визначенні мовної політики в Україні відіграли постанови Всеукраїнського цивільного виконавчого комітету (далі – ВУЦВК) «Про вживання в усіх установах української мови нарівні з великоросійською» від 21 лютого 1920 року та декрет Ради народних комісарів (далі – РНК) УРСР «Про введення української мови в школах та радянських установах» від 21 вересня 1920 року. Продовженням українізації як політики впровадження елементів української мови і культури в різних сферах суспільного життя стала постанови ВУЦВК і РНК УРСР від 1 серпня 1923 року, що проголошувала рівноправність мов і визначала ряд термінових заходів щодо розвитку української мови.

Українізація за короткий час досягла значних успіхів. Порівняльний аналіз змісту партійних резолюцій і урядових декретів, ухвалених в 1925–1927 роках, і відповідних документів попередніх років дає змогу виявити важливі

зміни у формулюванні мовної політики більшовиків. Якщо в 1919 році «всі місцеві мови проголошуються рівноправними», то в 1923 році перевага надається українській мові. До 1 січня 1926 року всіх урядовців зобов'язали перейти на українську мову, без її знання не дозволялося приймати на роботу. В навчальних закладах вищої освіти вводився обов'язковий вступний іспит з української мови [8].

У 1933 році на зміну українізації прийшла перевірена імперська практика мовно-культурної асиміляції. Національне називали буржуазним, праця українських мовознавців визнана шкідництвом. За вказівкою Центрального комітету Всесоюзної Комуністичної Партії (більшовиків) Народний комісаріат освіти УРСР оголосив правопис української мови 1928 року націоналістичним, таким, що не відповідає ідеям братньої дружби між російським і українським народами. Без будь-якого обговорення український правопис змінено в 1933 році з метою наближення української мови до російської.

Зауважимо, що основною метою правлячої верхівки тогочасного суспільства було запровадження політики диктатури. У розглядуваний період існував так званий «культ особи Йосипа Сталіна», який зумовлював запровадження агресії проти всього, що прямо не закріплює та не висвітлює погляди комуністичної партії.

Саме за часів Сталіна було прийнято нову Конституцію УРСР, яка затверджувала пряму підпорядкованість державного апарату Москві, що свідчило про перехід урядового діловодства на російську мову. Разом із тим у відсотковому співвідношенні українські школи, органи преси, театри, видавництва переважали над російськими, хоча кількість останніх зростала. На подальший розвиток правового регулювання української мови значний вплив мали згубні наслідки політики Постишева, яка супроводжувалася тотальним розгромом українських кадрів, арештами й розстрілами, що охопили всі прошарки української інтелігенції, найталановитіших представників національного опору.

Політика М. Хрущова уможливила процес націоналізації населення України. Початок «відлиги» спричинив нову хвилю українізації. Українська громадськість розпочала обговорення питання про збереження української мови й сфери її вживання. Лібералізація національної політики сприяла створенню багатьох україномовних видань. Проте радянське керівництво не відмовилося повністю від політики русифікації.

Великий резонанс і гостру дискусію викликало одне з положень освітньої реформи 1958–1959 років. За змістом Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти Української РСР», прийнятим Верховною Радою УРСР 17 квітня 1959 року, батьки більшістю голосів обирали, якою мовою навчатимуться їхні діти у кожній конкретній школі. Ця норма викликала протести в Україні навіть на рівні республіканського керівництва. Як наслідок, за 1959–1966 роки кількість шкіл із російською мовою викладання збільшилася майже на 500, а кількість українських шкіл скоротилася на 2 тисячі [11, с. 122].

Прийшовши до влади, П. Шелест виступав на захисті прав української мови в шкільній освіті, друкуванні газет і книжок, прагнув перевести діловодство на українську мову. Але ми не можемо стверджувати, що він впроваджував українізацію, хоча і виступав українською мовою. О. Гончар у своєму щоденнику зазначав, що В. Щербинський ставився до П. Шелеста з ненавистю і як один із найбільших гріхів інкримінував йому заклики «рятувати мову. <...> Не зрозуміло тільки, в чому ж тут гріх?» [12, с. 53].

Узагальнюючи розглядувані положення, можна дійти висновку, що державна політика відстоювалася двома фронтами: україномовним та російськомовним. І хоча формально на території України законодавством Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР)

визнавалася як українська, так і російська мова, проте головною на звичайному рівні серед населення залишалася українська мова.

Наступним етапом розвитку державного статусу української мови було повне її пригнічення в контексті політичної діяльності В. Щербицького. Нагадаємо, що свого часу В. Щербицький відкрито виявляв невдоволення шелестівської політикою. Він проводив усі виступи виключно російською мовою і заявляв, що російська мова повинна бути єдиною мовою в усіх сферах суспільного життя Української РСР.

Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради УРСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року Конституція Української РСР визначала: «Громадяни Української РСР різних рас і національностей мають рівні права. Здійснення цих прав забезпечується політикою всебічного розвитку і зближення всіх націй і народностей СРСР, вихованням громадян у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, можливістю користуватися рідною мовою та мовами інших народів СРСР. Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян за расовими і національними ознаками – караються за законом» (стаття 34) [13]. Таким чином, Основний Закон УРСР гарантував використання всіх мов СРСР у більшості сфер суспільного життя.

Закон УРСР «Про мови в Українській РСР», ухвалений Верховною Радою УРСР 28 жовтня 1989 року, затверджував статус української мови як державної, розвиваючи відповідні положення Конституції УРСР 1978 року. Законом також передбачалося, що держава створює необхідні умови для використання мов інших національностей в Українській РСР [14].

Декларація про Державний суверенітет України 1990 року містила зобов'язання держави щодо забезпечення національно-культурного відродження українського народу, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя [15].

Аналіз положень Декларації прав національностей України 1991 року свідчить про уможливлення функціонування мов інших національностей нарівні з державною мовою за відсутності вимоги, щоб на відповідній території громадяни певної національності становили більшість (остання мала місце у Законі «Про мови в Українській РСР»). За змістом Декларації достатньо було компактного проживання тієї або іншої національності. Декларація гарантувала право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і поширення інформації (стаття 3) [16].

З метою забезпечення реалізації нормативних положень у мовній сфері Рада Міністрів УРСР 12 лютого 1991 року прийняла Постанову «Про Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року» [17]. В основу розробленої відповідно до чинного законодавства про мови в УРСР Державної програми покладено завдання забезпечити всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя як державної і як мови міжнаціонального спілкування в республіці, а також гарантування громадянам національно-культурних і мовних прав, створення належних умов для розвитку та використання мов інших національностей.

Висновки. Отже, інститут державної мови об'єднує історично сформовану систему норм конституційного права, що визначають державний статус української мови як невід'ємного елемента конституційного ладу України та є елементами нормативно-правової складової механізму конституційно-правового регулювання мовних відносин в Україні. Запровадження обмежень щодо застосування української мови як один із інструментів державної політики в 1914–1991 роках, а також втручання номенклатури в її внутрішні ресурси з метою знищення національної самобутності мали вирішальне значення при характеристиці досліджуваного періоду генезису інституту державної мови як антиукраїнського.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ткаченко Є.В. Конституційно-правове регулювання мовних відносин: порівняльний аспект : автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.02 ; Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. Харків, 2015. 44 с.
2. Музиченко П.П. Історія держави і права України. Київ : Знання, 2007. 471 с.
3. Бедрій Б.М. Мова судочинства на території Галичини у складі Австро-Угорщини. *Vivat justitia!*. Випуск V. Львів, 2006. С. 30–36.
4. Бедрій Б.М. Правовий інститут державної мови у Західно-Українській Народній Республіці (1918–1923 рр.). «*Закарпатські правові читання*». Львів, 2010. 10 с.
5. Хрестоматія з історії держави і права України. У двох томах. Том 2. *Лютий 1917–1996 роки.* / за ред. В.Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2000. 728 с.
6. Тищик Б.Й. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. Львів : Тріада плюс, 2004. 392 с.
7. Єфремова Н.В. Історичний досвід правового забезпечення прав людини в конституційних актах Західно-Української Народної Республіки. *Актуальні проблеми держави і права*. Випуск 11. Одеса, 2001. С. 108–110.
8. Шульженко С.І. Мовна політика в Україні (1917–1940). *Вісник Книжкової палати*. 2008. № 11. С. 40–42.
9. Третій Універсал Української Центральної Ради. *Енциклопедія історії України* : вебсайт. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Tretij_universal.
10. Конституція Української Центральної Ради від 29 квітня 1918 року. *Законодавство України* : вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>.
11. Яніцький О.Ю. Освітня реформа 1958–1964 років: причини, хід, значення. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*. Вінниця, 2015. Вип. XXIII. С. 120–124.
12. Гончар О. Щоденники : у 3 т. Т. 3 : 1984–1995. / упоряд., підгот. текстів, іл. матеріалу В. Гончар. Київ : Веселка, 2004. 606 с.
13. Конституція (Основний Закон) УРСР від 20 квітня 1978 року. *Законодавство України* : вебсайт. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>.
14. Про мови в Українській РСР : Закон УРСР від 28 жовтня 1989 року. *Законодавство України* : вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=8312-11>.
15. Декларація про Державний суверенітет України від 16 липня 1990 року. *Законодавство України* : вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.
16. Декларації прав національностей України від 01 листопада 1991 року. *Законодавство України* : вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12>.
17. Про Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року : Постанова Ради Міністрів УРСР від 12 лютого 1991 року № 41. *Законодавство України* : вебсайт. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/41p-91-p>.